

ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ ПРИРОДОРЕСУРСНИХ СЕРВИТУТІВ: ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

THE LEGAL SYSTEM OF NATURAL RESOURCES EASEMENTS: ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT

Стусяк В.М.,

аспірант кафедри трудового, екологічного та аграрного права

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Стаття присвячена висвітленню питань правової сутності та юридичної природи інституту природоресурсних сервітутів. Досліджено передумови нормативно-правового закріплення природоресурсних сервітутів, обґрунтовано їхню природоресурсну (еколого-правову) природу. Внесено пропозиції щодо подальшого розвитку законодавства в цьому напрямі, зокрема щодо необхідності закріпити усталене поняття природоресурсного сервітуту та деталізувати особливості й специфіку окремих його видів.

Ключові слова: сервітут, природоресурсний сервітут, інститут природоресурсних сервітутів, природні ресурси, еколого-правовий режим використання природних ресурсів, правова природа природоресурсних сервітутних відносин.

В статье анализируются вопросы правовой сущности и юридической природы института природоресурсных сервитутов. Исследованы предпосылки нормативно-правового закрепления природоресурсных сервитутов, обосновано их природоресурсную (эколого-правовую) природу. Внесены предложения по дальнейшему развитию законодательства в этом направлении, в частности о необходимости закрепить устоявшееся понятие природоресурсного сервитута и детализировать особенности и специфику отдельных его видов.

Ключевые слова: сервитут, природоресурсный сервитут, институт природоресурсных сервитутов, природные ресурсы, эколого-правовой режим использования природных ресурсов, правовая природа природоресурсных сервитутных отношений.

The article is aimed at analyzing the legal nature of the system of natural resources easements. It studies the preconditions for legislating on natural resources easements, explains their natural resource (legal environmental) nature. It puts forward proposals for further modernizing the legislation on this matter, specifically emphasizing the necessity to legislate on the clear definition of a natural resources easement, specify its characteristic features and the nature of its certain types.

The legislation on the use of objects of nature under the easement is a means of reconciling the divergent interests of owners of natural resources. Taking into account the fact that the easement can apply to any type of land as part of Ukrainian lands and to any objects of nature, it is possible to discuss different types of natural resources easements (on water, forest, flora, fauna, etc. use). The easement right, which has not been included in natural resources law before, is now becoming not only its constituent part, but also a common social need.

Considering the specific nature of the legislation on natural resources, it makes sense to discuss the formation of the complex system of natural resources easements within environmental law and natural resources law. Its specific nature is directly related to the characteristic features of the legal environmental procedure for using a certain natural resource, aimed at ensuring balanced, efficient, and sustainable natural resources management. Part of the legislation on the system of natural resources easements, aimed at regulating the efficient use of a certain natural resource, belongs to natural resources law; the legislation on environmental protection requirements in natural resources management belongs to environmental law (the part which deals with ensuring the enforcement of environmental safety requirements). The regulations governing the legal principles of the establishment and development of legal easement matters generally belong to the sphere of civil law. The regulations of civil law govern these legal matters only if they are not regulated by natural resources legislation, i.e. under the subsidiary principle, which does not change their sectoral inclusion in natural resources law.

Key words: easement, natural resources easement, system of natural resources easements, natural resources, legal environmental procedure for the use of natural resources, legal nature of the legal easement matters.

У науці екологічного права сьогодні переважаючою є концепція комплексного регулювання еколого-правових відносин у всіх їхніх виявах (природоохоронних, природоресурсних, антропоохоронних тощо), яка підтримується основними еколого-правовими школами. Природоресурсні відносини (відносини щодо використання природних ресурсів) є складними за своєю суттю, мають комплексний характер, оскільки поєднують у собі земельні, гірничі, водні, лісові та інші відносини [1, с. 135]. Невпинний їх розвиток і постійне ускладнення вимагає відповідного реагування на нові економічні та соціально-правові зміни й перетворення, доктринальні дослідження є невід'ємною складовою подальшого ефективного розвитку цих відносин, їх повноцінної реалізації.

Базовим інститутом екологічного права є інститут права природокористування, який у своєму традиційному вигляді сформувався ще в 70–80-х роках минулого століття. Водночас в останні десятиліття суть цього інституту та відносин природокористування, правові форми та способи їх регулювання, традиційний поділ на загальне та спеціальне природокористування зазнали значних змін, набули нових рис, зумовлених об'єктивними змінами соціально-економічного розвитку суспільства та правової системи [2, с. 4]. В умовах запровадження приватної власності на природні ресурси, можливості їх викупу охочими господарювати на них часто трапляються ситуації, за яких виникають реальні перешкоди

доступу до водних об'єктів, комунікацій, шляхів сполучень та інших благ і вигод, необхідних природокористувачам для нормальної та повноцінної реалізації своїх потреб та інтересів. Одним із правових засобів забезпечення балансу інтересів власників природних ресурсів та їхніх користувачів є сервітут.

Сервітутне право-речове право на чуже майно є окремим інститутом цивільного права, яке заклало правові підвалини становлення та розвитку сервітутних правовідносин. Загальний перелік речових прав міститься в ЦК України (книга третя). Згідно із ст. 395 ЦК до речових прав на чуже майно належать такі: право володіння, право користування (сервітут), право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право забудови земельної ділянки (суперфіцій). Цей перелік не є обмеженим. Законом можуть бути встановлені й інші речові права на чуже майно.

Сутнісні правові характеристики сервітутного права досліджувалися багатьма вченими-цивілістами, серед яких О.А. Підопригора, С.О. Харитонов, В.В. Луць, А.М. Топька, І.Б. Новицький, В.І. Нагнибіда, Я.В. Оніка, В.В. Цюра, А.А. Рябов, А.В. Сосніна, В.М. Хвостов та інші.

Важливо наголосити, що природоресурсні сервітутні мають свою специфіку, об'єктивно існуючі особливості, зумовлені унікальністю об'єктного складу сервітутних відносин, у ролі яких виступають природні об'єкти (їхні ресурси). Окремі аспекти щодо правової природи природоресурсних

сервітутів висвітлювались у працях таких учених у галузі екологічного, земельного та природоресурсного права, як Н.Р. Кобецької, П.Ф. Кулинич, В.В. Носіка, М.В. Шульги, Т.Є. Харитонові, В.Д. Сидор, А.К. Соколової, Д.В. Бусуйок, І.І. Каракаша, І.В. Мироненка, Р.І. Марусенка, М.К. Черкашиної, М.М. Заверюхи та інших представників юридичної науки. Проте комплексних досліджень сьогодні немає.

Метою статті є теоретичний аналіз та узагальнення наявних у правовій науці загалом і в науці екологічного та природоресурсного права зокрема поглядів щодо правової природи відносин використання природних ресурсів на підставі сервітуту, обґрунтування чинників формування правового інституту природоресурсних сервітутів та вироблення власних висновків і пропозицій щодо подальшого його розвитку.

Постійна й швидка оновлюваність і динамічність розвитку екологічних та природоресурсних правовідносин зумовлюють появу цілком нових правових можливостей для реалізації права користування природними ресурсами (землями, водами, лісами, надрами тощо). Засобом узгодження різноспрямованих інтересів власників природних ресурсів та їхніх користувачів є законодавчо закріплена можливість використання об'єктів природи на умовах сервітуту.

Право користування чужим майном (сервітут) може бути встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом (ч. 1 ст. 401 ЦК України). Зважаючи на положення цієї статті, законодавець передбачає фактичну можливість установа сервітуту щодо будь-яких природних об'єктів [3, с. 89]. Однак формулювання змісту цієї статті Цивільного кодексу України дає змогу припустити, що сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів охоплюється єдиним поняттям «земельний сервітут». Варто підкреслити, що розділ III Земельного кодексу України (2001 р.) під назвою «Права на землю» в системі прав на землю виділяє право власності на землю, право користування землею та право земельного сервітуту. У новій редакції Лісового кодексу України 2006 р. теж уперше вміщено розділ «Права на ліси», що містить право власності на ліси та право користування лісами. Останнє, у свою чергу, поділяється на постійне та тимчасове. Окрема стаття цього розділу присвячена лісовим сервітутам. Розроблений проект нового Кодексу України про надра виділяє окремим розділом «Право власності та інші права на надра» [4, с. 100–101]. Наприклад, статтею 35 проекту передбачено, що користувач ділянки надр має право на обмежене платне або безоплатне користування чужою ділянкою надр протягом відповідного строку (сервітут надр) [5]. З огляду на те, що сервітут може встановлюватися щодо будь-якої категорії земель у складі земель України, можна ставити питання і про інші види природоресурсних сервітутних відносин (водні, флористичні, фауністичні та інші види сервітутів). Сервітутне право, не відоме раніше природоресурсовому законодавству, сьогодні стає не тільки його складником, а й загальною суспільною потребою. Життєві реалії вимагають існування правових відносин щодо нього, а значить, і функціонування їх як правового інституту [6, с. 116].

Необхідність правового регулювання сервітутних природоресурсних відносин виникла у зв'язку з легальним закріпленням права приватної власності на землю та інші природні ресурси. Сервітут є класичним інститутом цивільного права. Водночас нам видається цікавим погляд на сервітут під іншим – еколого-правовим кутом зору. Необхідність встановлення сервітуту виникає виключно з природних особливостей, властивих конкретній ділянці (земельній, ділянці лісу, водному об'єкту), кожна з яких володіє унікальними властивостями, неповторними межами. Серед об'єктів цивільних правовідносин такою особливістю володіють тільки компоненти природи [7, с. 108]. Як зазначає Т.І. Макарова, сучасне цивільне законодавство не тільки дає легальне визначення сервітуту, але й закріплює сервітут на рівні правового інституту галузей цивільного та природоресурсного права [7, с. 109].

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Цивільного кодексу України, положення цього Кодексу застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля. Цивільне право посідає провідне місце серед галузей права, що регулюють майнові відносини, тому його норми можуть субсидіарно застосовуватися до сімейних, трудових, природоресурсних та екологічних відносин [8, с. 22]. У більшості галузей права інститути аналогії та субсидіарного застосування норм законодавства – не лише необхідні, але й цілком природні інститути, покликани забезпечити динамізм правової системи [9, с. 18]. Умовами субсидіарного застосування норм цивільного законодавства до земельних відносин, як зазначає Т.О. Коваленко, є такі: 1) подібність методів правового регулювання із спорідненою галуззю; 2) схожість історичних ознак суміжних галузей; 3) генетичний зв'язок цивільного, земельного, екологічного, аграрного та інших суміжних галузей права; 4) несуперечність загальним принципам права та принципам суміжних галузей права [10, с. 547].

В окремих випадках земельні та природоресурсні відносини можуть мати майновий, цивілістичний характер. В.М. Баранов виділяє ознаки, притаманні природним ресурсам як об'єктам цивільних прав. Серед таких ознак виділяють можливість задовольняти матеріальні й нематеріальні потреби суб'єктів цивільних правовідносин, кількісну та якісну їх відокремленість (майже всі природні ресурси є об'єктами кадастрового обліку), системність [11, с. 53–54]. У сучасних умовах юридичне значення для співвідношення та взаємодії норм цивільного, земельного та природоресурсного й екологічного права має не стільки майнова сутність окремих видів земельних і природоресурсних і екологічних відносин, скільки необхідність застосування всього набору юридичного інструментарію (принципів, норм, методів, форм) приватного права до регулювання земельних і природоресурсних й екологічних суспільних відносин із метою забезпечення всім суб'єктам рівних можливостей для реалізації та захисту їхніх суб'єктивних прав на землю та інші природні ресурси, здійснення екологічних прав [12, с. 156].

Проте вважається, що переведення природоресурсних відносин суто у сферу регулювання цивільного права є порушенням Конституції України, з якої випливає публічний характер цих відносин, субсидіарне застосування норм цивільного права до земельних та інших природоресурсних відносин можливе тільки за реальної відсутності норми природоресурсного законодавства. Але в усіх випадках навіть як об'єкт нерухомого майна земля повністю не підпадає під цивільно-правове регулювання, завжди зберігає свою специфіку [13, с. 124]. Природні ресурси, як не одноразово наголошується в еколого-правовій літературі, не є речами, майном у класичному розумінні, а, відповідно, поширення на них загального цивільно-правового режиму речових прав є неприйнятним і може потягнути суттєві негативні екологічні та соціальні наслідки [4, с. 101]. Природні ресурси як об'єкти правовідносин становлять особливу категорію, що й зумовлює специфічність їхнього правового режиму. По-перше, природні ресурси виконують життєзабезпечувальні функції: фізіологічне існування людини унеможливується за відсутності будь-якого природного ресурсу (у зв'язку з цим більшість природних ресурсів у глобальному контексті розглядається під кутом зору міжнародно-правової концепції «загальної спадщини людства»). По-друге, фактичне панування людини над природним ресурсом як форма реалізації прав володільця є відносним. По-третє, що стосується природного ресурсу, то вартісна його оцінка як матеріального об'єкта має синкретичний, конкретно-історичний характер [11, с. 86–88].

Використання природних ресурсів є основою економічного розвитку держави та суспільства, а їхній правовий режим забезпечується переважно всією системою національного права та законодавства, особливо конституційним, цивільним, господарським, адміністративним правом

[14, с. 71]. У контексті дедалі більшої актуалізації принципу екологізації всього матеріального виробництва та дійсного забезпечення домінування природоохоронних вимог варто наголосити й на важливості норм екологічного права в процесі природокористування. Правове регулювання використання природних ресурсів (зокрема, на засадах сервітуту) забезпечується у своїй основі спеціальним природоресурсним законодавством у рамках екологічного права. Правовий режим використання природних ресурсів забезпечується нормами Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», Земельного кодексу України, Лісового кодексу України, Кодексу України про надра, Водного кодексу України, законів України «Про охорону атмосферного повітря», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ» та багатьох інших. Правовий режим використання того чи іншого природного ресурсу формується окремо в кожному із природоресурсних кодексів і законів, проте для розроблення цілісної правової моделі еколого-правового режиму використання природних ресурсів потрібен комплексний підхід [15, с. 39].

Наведене засвідчує комплексність правового інституту природоресурсних сервітутів, дослідження суті якого вимагає застосування міждисциплінарного підходу, що враховує відповідні особливості кожної з галузевих наук, до сфери інтересів яких належать відповідні норми. Відтак частина норм інституту природоресурсних сервітутів, спрямованих на регламентацію ефективного використання того чи іншого природного ресурсу, розміщена в масиві природоресурсного права, інша, що стосується природоохоронних вимог у процесі природокористування, належить до сфери екологічного права (у частині забезпечення екологічної безпеки). Норми, якими закладено правові основи становлення та розвитку сервітутних правовідносин, загалом належать до царини цивільного права. Наголосимо, що в науці екологічного права загальноновизнаним є факт того, що більшість його правових інститутів належить до комплексних правових утворень, що передбачають норми, які містяться і в інших галузях системи українського права [16, с. 27]. Г.В. Анісімова у своїх наукових працях також зупиняється на сервітутному праві в екологічних правовідносинах, що, на думку вченого, є ще одним свідченням існування «пограничних правових інститутів» як засобів реалізації права загального природокористування завдяки розгалуженню екологічних обов'язків щодо забезпечення безперешкодного доступу до природних об'єктів [16, с. 13].

Поява цих інститутів зумовлена перерозподілом сфери як правового впливу між галузями права, так і використання того чи іншого методу правового регулювання, тобто формуються так звані «пограничні» інститути, наприклад, на стику галузей екологічного, земельного, цивільного, господарського, конституційного та іншого права [16, с. 9].

Основні особливості природоресурсних сервітутних правовідносин зумовлені специфікою їхнього об'єкта, з приводу якого виникають такі правовідносини. У ролі таких об'єктів виступають унікальні природні блага – земельні ділянки, водні об'єкти, лісові ділянки, ділянки надр, мисливські угіддя тощо. З еколого-правового погляду природні об'єкти характеризуються істотними особливостями, такі об'єкти є вічними, безцінними для людини та людства загалом, які залишаються такими навіть перебуваючи у власності чи користуванні приватних осіб, що, у свою чергу, зумовлює необхідність встановлення відповідного режиму їх відтворення, використання та охорони. Об'єктивні причини необхідності встановлення природоресурсних сервітутів зумовлені особливостями природного середовища, його компонентів, правові наслідки виникнення природоресурсних сервітутних відносин неминуче матимуть вплив на стан довкілля.

Оскільки природним об'єктам притаманні специфічні ознаки, що мають юридичне значення та суттєво впливають на їхній правовий режим, то природоресурсні сервітутні правовідносини обґрунтовано регулюються окремою галуззю права – екологічним правом України, зокрема нормами природоресурсного законодавства. Норми цивільного права повинні застосовуватись до врегулювання таких правовідносин лише в разі, якщо вони не врегульовані нормами природоресурсного законодавства, тобто в субсидіарному порядку, що не змінює галузеву належність відповідних відносин.

З огляду на достатній обсяг природоресурсної специфіки є підстави стверджувати про формування в межах екологічного права та в рамках природоресурсного законодавства комплексного інституту природоресурсного сервітуту. У перспективі варто не лише закріпити усталене поняття природоресурсного сервітуту, а й деталізувати особливості та специфіку окремих його видів. Така специфіка прямо пов'язана з особливостями еколого-правового режиму використання того чи іншого природного ресурсу, загальною метою якого є забезпечення раціонального, ефективного та сталого природокористування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Романко С.М. Природоресурсове право України як наука і навчальна дисципліна. Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного прав: зб. наук. пр. круглого столу (м. Київ, 19 жовтня 2012 р.). Київ, 2012. URL: <http://law.univ.kiev.ua/science.html> (дата звернення: 04.07.2018).
2. Кобецька Н.Р. Дозвільне та договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: дис. ... д. ю. н. Київ, 2016. 424 с.
3. Разметаев С.В., Біловус Р.В. Механізм правового регулювання порядку здійснення загального користування надрами. Підприємство, господарство і право. 2017. № 6. С. 88–90.
4. Кобецька Н.Р. Особливості прав на природні ресурси. Збірник наукових праць викладачів Юридичного інституту, присвячений 20-річчю створення Юридичного інституту. Івано-Франківськ. 2012. С. 100–107.
5. Проект Кодексу України про надра. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=26766&pf35401=84963> (дата звернення: 04.07.2018).
6. Черкашина М.К. Правові засади сервітутів при використанні природних ресурсів. Проблеми законності: респ. міквідом. наук. зб. Харків. 2008. Вип. 95. С. 116–120.
7. Макарова Т.И. Сервитут: эколого-правовое содержание института. Вестник БДУ. Сер. 3. 2005. № 3. С. 108–112.
8. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / Пер. з рос.; за ред. Ю.С. Червоного. Київ: Одеса: Юрінком Інтер, 2008. 504 с.
9. Алексеев С.С. Советское право как система: методологические принципы исследования. Советское государство и право. 1974. № 7. С. 11–18.
10. Коваленко Т.О. Юридичні дефекти правового регулювання земельних відносин в Україні: монографія. Київ: ВПЦ Київський університет; Юрінком Інтер, 2013. 632 с.
11. Баранов В.М. Гражданско-правовое регулирование оборота природных ресурсов: дис. ... к. ю. н. М., 2007. 163 с.
12. Носік В.В. Земельне право у системі приватного і публічного права України: проблеми теорії і практики. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». 2010. Т. 23 (62). № 2. С. 150–160.
13. Шульга М.В. Співвідношення земельно-правових та цивільно-правових приписів при регулюванні земельних відносин: стан та перспективи. Вісник академії правових наук. Х.: Право, 2004. № 1 (36). С. 115–124.
14. Краснова М.В. Перспективи розвитку екологічного права в умовах євроінтеграції. Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 8 грудня 2017 р.) / За заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право. 2017. С. 70–73.
15. Кобецька Н.Р. Правовий режим використання природних ресурсів: поняття, особливості. Екологічне право України. 2016. № 3–4. С. 37–43.
16. Анісімова Г.В. Деякі теоретико-прикладні аспекти забезпечення права загального природокористування в Україні. Теорія і практика правознавства: електрон. наук. фахове вид. 2017. Вип. 2 (12). URL: <file:///C:/Users/Vombat/Downloads/108941-252444-1-PB.PDF> (дата звернення: 04.07.2018).